

ولایت فقیه تجلی باور به توحید در منظومه فکری آیت الله خامنه‌ای:

خوانشی نظری از الگوی حکمرانی دینی

فاطمه احمدی^۱

مریم فاتحی زاده^۲

سیده سمیه موسوی^۳

چکیده

پایبندی به ولایت فقیه از ثمرات عمل بر مبنای اعتقاد عمیق به توحید است. اینکه چگونه می‌توان از باور توحیدی به بحث ولایت فقیه رسید، مستلزم تحلیل نظری مؤلفه‌های باور به توحید است. هدف این پژوهش استخراج مؤلفه‌های باور توحیدی در منظومه فکری آیت الله خامنه‌ای است. پرسش این است که الگوی حکمرانی اسلامی بر مبنای نظریات توحیدی ایشان، چگونه مطرح می‌شود؟ بدین منظور سنن و وعده‌های الهی در اندیشه رهبری و همچنین دو مورد از تألیفات توحیدی ایشان به عنوان جامعه آماری، مورد بررسی عمیق قرار گرفت. یافته‌های پژوهش براساس روش تحلیل مضمون TA، بیانگر استخراج مضمون اصلی شناخت و دو زیر مضمون شناخت فردی و شناخت بین فردی بود. نتایج پژوهش حاکی از آن است که مؤلفه‌های استخراج شده باورهای توحیدی، ولایت فقیه را به عنوان تجلی عینی توحید، در زمان غیبت کبری امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف اثبات می‌کند و نشان می‌دهد که بحث ولایت فقیه صرفاً یک نظریه سیاسی نیست، بلکه برخاسته از مبانی عمیق کلامی و اعتقادی است.

واژگان کلیدی: باور توحیدی، حکمرانی اسلامی، ولایت فقیه.

^۱. کارشناسی ارشد روان‌شناسی اسلامی- مثبت‌گرا، دانشگاه معارف قرآن و عترت (ع)، اصفهان؛ نویسنده

مسئول Fahim.ahmadi1832@gmail.com

^۲. استاد، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه اصفهان؛ Fatehizade@gmail.com

^۳. استادیار گروه مشاوره، دانشگاه معارف قرآن و عترت (ع)، اصفهان؛

«توحید در لغت به معنای انفراد است و در اصطلاح به معنای عقیده به یکتایی و یگانگی خداوند به کار می‌رود» (شیخانی و اسحاقی، ۱۳۹۴، ص. ۳۲) که اقسام و مراتب دارد، همچنان که شرک نیز در مقابل توحید، دارای اقسام می‌باشد: توحید ذاتی، توحید اسماء و صفات خداوند، توحید افعالی و توحید در عبادت؛ سه قسم اول توحید را، توحید در نظر و اندیشه، و قسم آخر را، توحید عملی می‌نامند. توحید نظری، بینش کمال و توحید عملی، جنبش در جهت رسیدن به کمال است یا به عبارت دیگر توحید نظری، پی بردن به یگانگی خداست و دیدن به حساب می‌آید و توحید عملی، یگانه شدن انسان و رفتن؛ به این معنا که کار خود و خلق را برای خدا انجام دهیم تا از هواپرستی و نفاق در امان باشیم. این، همان منظور کلمه طیبه «لا اله الا الله» محسوب می‌شود (مطهری، ۱۳۸۹).

جهان‌بینی (بینش فلسفی و زیربنایی) اسلام، قاعده اساسی برای همه طرح‌ها، برنامه‌ها و افکار عملی و زندگی‌ساز خود را باور به اینکه همه پدیده‌های جهان وابسته و آفریده و بنده یک قدرت برتر هستند، می‌داند؛ این قدرت برتر خدایی است که به همه خصلت‌های اساسی نیک همچون علم، قدرت، اراده، حیات و دیگر صفات، آراسته‌است (حسینی خامنه‌ای، ۱۳۹۲). پذیرش قلبی و قبول یکتایی خدا و تمام لوازم و اقتضائات این یکتایی از جمله مجموع افعال و اوصاف الهی و هرچه که منتسب به ذات اوست را باور توحیدی می‌نامیم. آنچه که باید مورد تأکید قرار بگیرد توجه به این مسئله است که علم و شناخت صرف، از توحید و مراتب آن نمی‌تواند به عنوان باور توحیدی در انسان شناخته شود؛ علم به توحید و توحید علمی مقدمه‌ای است بر توحید قلبی و عملی، که با تهذیب قلبی و عمل به دانسته‌ها در انسان پدید می‌آید و اعمال عبادی خود، مقدمه به دست آوردن معرفت توحید است. چه بسیار افرادی که عمر خود را صرف توحید علمی نموده‌اند ولی رنگ توحیدی نگرفته و تزلزل قلبی آن‌ها بیشتر از دیگران است (موسوی خمینی، ۱۳۹۴).

ایمان را مشابه با باور به توحید دانسته‌اند، در صورتی که ایمان فراتر و اعم از باور توحیدی است؛ اعتقاد توحیدی همان هسته مرکزی آگاهی است و هاله‌ای از عواطف، احساسات و امیال به همراه دارد که اگر عمیق شد انسان را به عمل وادار می‌کند، یعنی انسان، مؤمن حقیقی شناخته می‌شود. پس ایمان واقعی نه اسلام ظاهری، باوری است که جنبه رفتاری پیدا می‌کند (قاسمی، ۱۳۹۶).

آثاری که توحید و باور عمیق آن بر انسان، به وجود می‌آورد و او را وادار به عمل براساس آن اعتقادات می‌کند، شئون و مظاهر توحیدی نام می‌گیرد. مانند توحید در استعانت به این معنا که، انسان در مقام عمل تنها خدا را مؤثر حقیقی عالم بداند و تنها از او یاری بخواهد. در این صورت، صفت نفسانی توکل و اعتماد در او نقش می‌گیرد. یا توحید در محبت، یعنی چون انسان منشأ همه کمال‌ها و جمال‌ها را خدا می‌داند، بنابراین به آنچه به خدا وصل است و مربوط می‌باشد، علاقه و محبت پیدا می‌کند (مصباح یزدی، ۱۳۹۰).

باورهای مذهبی بخش بزرگی از پایه و اساس سیستم‌های معنایی افراد هستند و سبک‌های پردازش شناختی را تحت تأثیر قرار می‌دهند؛ سیستم‌های معنا به درک افراد از خود و جهان اشاره می‌کنند و اهداف و ارزش‌های انسان را، روشن می‌سازند. به همین جهت، باورهای مذهبی با تأثیرگذاری بر ادراک خود و جهان، بر جنبه‌های دیگر سیستم‌های معنایی مانند ارزش‌ها (چیزهایی که مردم براساس آن‌ها به امور اهمیت ذهنی می‌دهند) و رفتارها (اینکه چرا به روش خاص انسان عمل می‌کند) اثرگذار است. (پارک، ۲۰۱۷).

افراد مؤمن نسبت به افراد کافر، پریشانی روانی کمتری را تجربه می‌کنند و سطوح بالاتری از رضایت در زندگی را تجربه می‌نمایند (تستونی و همکاران، ۲۰۱۶). در این بین باورها و نگرش‌های تک‌خدایی، به عنوان عوامل تغییردهنده دیدگاه افراد از مشکلات روانی متعدد در زندگی، شناخته می‌شوند (فلانلی، ۲۰۲۰) و دیدگاه و باور مثبت انسان نسبت به خیرخواهی خدا، موجب انجام اعمال خوب می‌گردد (پارک، ۲۰۱۷). از همین روست که رابطه مناسب فرد با نظام هستی و خالق آن، در رابطه او با خود و دیگران تأثیری عمیق به جای می‌گذارد (سالاری فر و همکاران، ۱۳۹۹).

اکنون که از تأثیر باور بر ابعاد شخصیت انسان و رفتارهای او صحبت به میان آمد، به راحتی می‌توان دریافت که وقتی انسان بر مبنای فطرت بیدار به سوی خالق جهان گرایش پیدا کند و همه عالم و ذرات آن را نعمت‌هایی از جانب او برای رسیدن به کمال انسانی‌اش بداند، لاجرم تمام اعمال بیرونی و درونی او همچون تصورات، دوستی‌ها و دشمنی‌ها، نیات، انگیزه‌ها و حتی تفسیرهایش از وقایع عالم هستی به یک سمت و سو کشیده می‌شود، به وحدت روان رسیده و انسجام شخصیت پیدا می‌کند و در مقابل از روان‌رنجوری و گسستگی روان فاصله می‌گیرد. آیات شریفه قرآن از شخصیت توحیدی به عنوان شخصیتی منسجم یاد می‌کند و آن را در قالب آیات گوناگون بیان می‌سازد.

«أَرْبَابٌ مُتَفَرِّقُونَ خَيْرٌ أَمِ اللَّهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ^۴» (سوره یوسف، آیه ۳۹)

«ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا رَجُلًا فِيهِ شُرَكَاءُ مُتَشَاكِسُونَ وَرَجُلًا سَلَمًا لِرَجُلٍ هَلْ يَسْتَوِيَانِ مَثَلًا^۵» (سوره زمر، آیه ۲۹)

حیات انسان در تالله او شکل می‌گیرد و تالله نیز اساس فطرت آدمی و عین حقیقت اوست؛ از این‌رو، بدون خداخواهی نمی‌توان حیاتی برای انسان تصور کرد و او را زنده نامید؛ پس بازگشت حیات متألّهانه انسان به توحید اوست و اگر بینش توحیدی انسان باز ستانده شود، آدمی حیات خود را از دست می‌دهد و در فرهنگ جامع دین، به شمار مردگان می‌آید (جوادی آملی، ۱۳۹۹، ص. ۵۴). در این بین، مؤمن کسی است که کارهای خود را بر اساس این خداباوری تنظیم کرده و برای آن تبلیغ و ایثار نموده و در نهایت، جان خود را نیز فدا می‌نماید. اما غیرمؤمن، کسی است که در جهان‌بینی خود یا به خدایی باور ندارد و یا به خدایان گوناگون معتقد است و در برابر آن‌ها

^۴. «آیا خدایان گوناگون و متعدد، بهتر است یا خداوند یکتای مقتدر؟»

^۵. «خدا (برای کفر و ایمان) مثلی زده (بیاموزید) آیا شخصی که اربابانی متعدد دارد همه مخالف یکدیگر (و هر کدام او را به کاری پر رنج و زحمت می‌گمارند) با آن شخصی که تسلیم امر یک نفر است (که به او مهربان است و هیچ تکلیف سختی نمی‌کند) حال این دو شخص یکسان است؟»

خضوع نموده و در دفاع از آن‌ها مبارزه می‌کند و گاه نیز در این مبارزه کشته می‌شود. پس، نه اینکه او حتماً تن-پرور و لذت‌پرست باشد، زیرا ممکن است برای تأمین رفاه دیگران، ایثار و فداکاری کرده و برای تهیه آزادی، مسکن و نان هموعان، جان خود را نیز فدا نمایند، بلکه مادی بودن رفتار این گروه به این معناست که آرمان‌ها و تلاش‌های آن‌ها در محدوده حیات مادی انسان‌ها است. دلیل این محدودیت نیز این است که آن‌ها اعم از این که لذت طلب بوده و یا اهل ایثار باشند هر امر غیرمادی را معدوم می‌پندارند و در نتیجه تمام اهداف و روش‌های آنها در همین محور خلاصه می‌شود (بختیاروند، ۱۳۹۳، ص. ۱۷).

توحید پنج مرتبه و جنبه دارد؛ توحید در «وجوب وجود»، یعنی اعتقاد به اینکه جز خدا کسی از خود، وجودی ندارد. توحید در «خالقیت»، به معنای حصر آفرینش برای الله. توحید در «ربوبیت تکوینی» و «ربوبیت تشریعی»، اعتقاد به اینکه تدبیر، اداره و ربوبیت تکوینی جهان فقط دست خداست و در مرتبه ربوبیت تشریعی، یعنی فقط خداوند و هر کس که او اجازه دهد، حق قانون‌گذاری و تشریع را دارد. توحید در «لوهیت» که نتیجه توحید ربوبی است و به معنای این است که، کسی جز الله سزاوار پرستش نیست و در مقام عمل هم، او را پرستش کرد. این پنج مرتبه، حد نصاب توحید است و اگر این اعتقاد پیدا شد، از نظر اسلام شخص موحد می‌شود. هر چقدر انسان در مسیر رشد و تکامل پیش رود، دارای مراتب بالاتری از توحید می‌گردد که بر حسب معیارهای اسلامی موجب ازدیاد فضایل او می‌شود، اما پایین‌تر از این مراتب برای موحد، کافی نیست (مصباح یزدی، ۱۳۹۰). بنابراین یکی از آثاری که باور توحیدی برای انسان و جامعه پدید می‌آورد روشن شدن شیوه حاکمیت است.

آیه شریفه «لَهُ الْمُلْكُ» (تغابن: ۱) حاکمیت مطلق را از آن خداوند می‌داند. پرسش بنیادین این است که این حاکمیت الهی چگونه در عصر غیبت کبری - که دسترسی به امام معصوم (عج) میسر نیست - تحقق می‌یابد؟ نظریه ولایت فقیه به عنوان پاسخی اجتهادی به این مسئله، در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای از سویی ریشه در باور به توحید ربوبی دارد و از سوی دیگر به الگویی عملی برای حکمرانی دینی تبدیل شده است. ایشان با تأکید بر روایت «لَا تَزَالُ الْأَرْضُ إِلَّا وَفِيهَا عَالِمٌ» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۱۷۸) استدلال می‌کنند که زمین هیچ‌گاه از حجت الهی خالی نمی‌ماند (مصباح یزدی، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۹۳). در این بین، توحید ولایی به عنوان مبنا حلقه اتصال بین توحید و حکومت اسلامی قرار می‌گیرد. مفهوم «توحید ولایی» در اندیشه ایشان به این معناست که:

- حاکمیت مطلق از آن خداست (جوادی آملی، ۱۳۸۷، ص ۲۱۲)
- این حاکمیت از طریق امتداد ولایت معصومین به فقیه منتقل می‌شود (خامنه‌ای، ۱۳۹۵، خطبه‌های نماز جمعه)
- فقیه به عنوان مظهر ربوبیت تشریعی عمل می‌کند (مصباح یزدی، ۱۳۸۵، ج ۳، ص ۵۶)

اما مسئله اصلی نحوه نیابت فقها در امور حکومتی است که از دیدگاه شیخ مفید (ره) تا امام خمینی (ره) تطور یافته است (مصباح یزدی، ۱۳۸۵، ص ۱۵۶). در واقع، در تحلیل آیت الله خامنه‌ای:

- ولایت فقیه "نظریه انتصابی" است (خامنه‌ای، ۱۳۹۲، ص ۱۲۳)
 - مشروعیت آن از ناحیه خداوند است (طباطبایی، المیزان، ج ۲، ص ۲۶۷)
 - مقبولیت مردمی به عنوان شرط کارآمدی مورد توجه است (مطهری، ۱۳۵۷، ص ۸۹)
- همچنین، مردم در تشکیل نظام، در بر روی کار آوردن مسئولان نقش دارند... مردمی است، یعنی باید به عقاید و کرامت مردم اهمیت گذاشته بشود" (خامنه‌ای، ۱۳۹۰، بیانات در دیدار اساتید)
- از نگاه ایشان فقیه حاکم باید دارای:

۱. اجتهاد مطلق (خوئی، ۱۴۱۰ق، ص ۴۲۳)
 ۲. عدالت عملی (نائینی، ۱۳۶۱، ص ۱۵۶)
 ۳. کاردانی مدیریتی (خامنه‌ای، ۱۳۹۰، بیانات در دیدار اساتید) باشد.
- آیت الله خامنه‌ای ولایت فقیه را:
- ضامن اجرای احکام اسلامی (خامنه‌ای، ۱۳۹۶، ص ۷۸)
 - مانع سلطه طاغوت (جوادی آملی، ۱۳۸۹، ص ۴۵۶)
 - زمینه‌ساز ظهور (صدر، ۱۳۹۱، ص ۳۲۱) می‌داند.

این مقاله که مستخرج از پایان‌نامه شماره ۲۹۳۰۳۰۶ مصوب ۱۴۰۱/۰۸/۱۹ از دانشگاه معارف قرآن و عترت (علیهم السلام) است، با روش توصیفی-تحلیلی، خوانشی نظام‌مند از اندیشه آیت الله خامنه‌ای ارائه داده و نشان می‌دهد که چگونه ولایت فقیه "تجلی عینی توحید در عرصه اجتماع" است و صرفاً یک نظریه سیاسی نیست.

روش پژوهش

روش پژوهش کیفی است و به منظور تعیین مؤلفه‌ها و مقولات باورهای توحیدی از روش تحلیل مضمون (TA)^۶ استفاده شد. تحلیل مضمون یا تماتیک، روشی برای «شناخت، تحلیل و تعیین الگوها» در داده‌های کیفی موجود است. (قاسمی و همکاران، ۱۴۰۰، ص. ۳۷۶). بنابر نظر کوربین (۲۰۰۸) تحلیل مضمون داده‌های کیفی را تقلیل و طبقه‌بندی می‌نماید تا معانی آن‌ها درک شود. «تم یا مضمون» اصلی‌ترین مفهوم کلیدی در این روش است که می‌توان از ابعاد مختلفی معرفی کرد؛

دیدگاه مبتنی بر استدلال منطقی پژوهش‌گر درباره موضوعی خاص.

الگو یا معنای حاصل از داده‌های جمع‌آوری شده در یک پژوهش.

عبارات یا جملاتی برای شناسایی معنای داده‌ها یا توضیحی برآمده از تحلیل کدگذاری‌ها (قاسمی و همکاران، ۱۴۰۰، ص. ۳۷۷).

در این راستا داده‌ها جمع‌آوری شد و در نهایت مؤلفه‌ها، استخراج گردید؛ همچنین از شیوه قیاسی کل به جزء استفاده شد.

بنا بر مؤلفه‌های اصلی باورهای توحیدی، پژوهش مورد تجزیه و تحلیل آشکار و عمیق و پنهان قرار گرفت؛ بدین صورت، ابتدا بنا بر وفاداری به معنا و متون اصلی موضوعات در قالب جمله (مضمون) کنار هم قرار گرفتند و سپس از طریق غرق شدن در داده‌ها و انتخاب واحدهای معنادار مناسب در متون، واحدهای معنایی متراکم گشتند و با شیوه استقرائی، تجزیه و تحلیل عمیق شدند. در این راستا بنابر اصل تُعْرِفُ الْأَشْيَاءَ بِأَضْدَادِهَا^۷، مؤلفه‌های شرک نیز، در متون انتخابی، مورد بررسی و دسته‌بندی قرار گرفت. اشباع اطلاعاتی پژوهش، در مرحله سوم تحلیل، اتفاق افتاد و مضامین و زیرمضامین به دست آمد.

جامعه آماری بطور هدفمند انتخاب شد که شامل منابع زیر است:

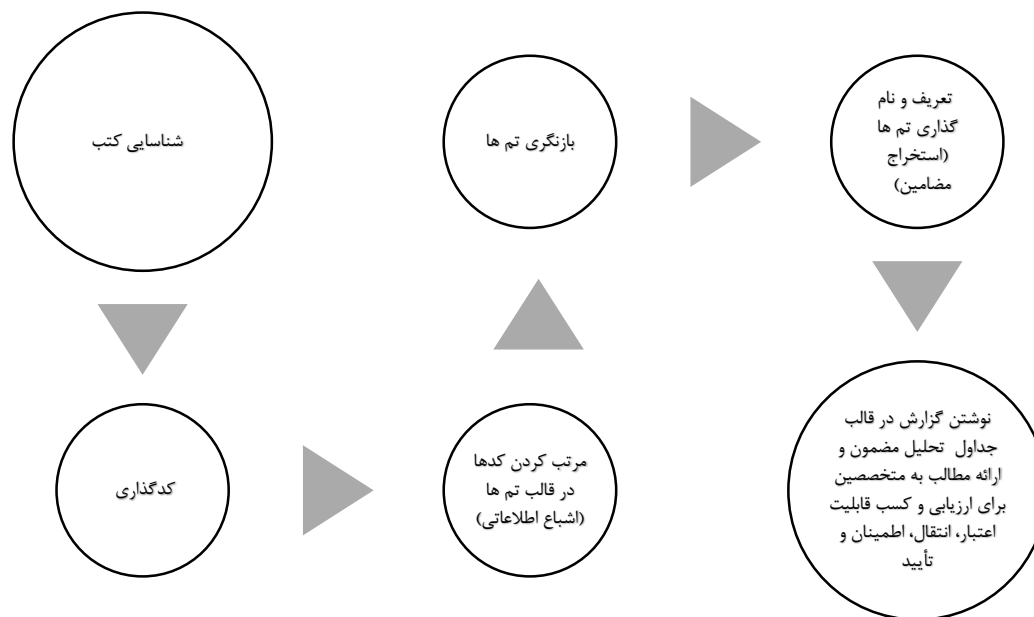
جدول ۱. منابع استفاده شده برای استخراج مؤلفه‌های توحیدی

عنوان	نویسنده	سال
سنن و وعده‌های خداوند	پایگاه دفتر مقام معظم رهبری Khamenei. ir	۱۴۰۰
روح توحید نفی عبودیت غیر خدا	آیت الله سید علی حسینی خامنه‌ای	۱۳۹۴
طرح کلی اندیشه اسلامی	آیت الله سید علی حسینی خامنه‌ای	۱۳۹۲

^۶ Thematic Analysis

^۷ «اشیاء با متضادهایشان شناخته می‌شوند» این مطلب، در حقیقت یک قاعده علمی و فلسفی است که در میان فلاسفه و حکماء شهرت زیادی دارد (پایگاه پرسمان، اداره تبلیغ نوین نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها، ۱۴۰۱).

تحلیل داده‌ها بنابر الگوی براون و کلارک^۸ (۲۰۰۶)، در شش مرحله انجام گرفت:

شکل ۱. مراحل تحلیل داده‌ها

سپس، روش تجزیه و تحلیل مضمون پژوهش، در اختیار سه نفر از تحلیل‌گران خبره قرار گرفت تا قابلیت اعتبار، انتقال، اطمینان و تأیید، کسب شود.

جدول ۲. اطلاعات جمعیت شناختی خبرگان ارزیابی‌کننده جداول تحلیل مضمون پژوهش

کد	تحصیلات	شغل
۱	سطح خارج حوزه، تخصص کلام، اخلاق و تربیت ^۹	مدرس، کارشناس صداوسیما، مؤلف، استاد راهنمای رساله‌های حوزوی و دانشگاهی
۲	دروس خارج حوزوی، دکترای مدرسی معارف اسلامی گرایش اخلاق اسلامی ^{۱۰}	پژوهش‌گر، نویسنده، استاد حوزه و دانشگاه
۳	دروس خارج حوزوی، تخصص کلام، فرق و مذاهب ^{۱۱}	مُبلِّغ و مدرس

^۸. Braun & Clarke

^۹ حجه الاسلام والمسلمین رضا محمدی شاهرودی

^{۱۰} حجه الاسلام والمسلمین دکتر میثم قاسمی

^{۱۱} حجه الاسلام والمسلمین علی احمدی

یافته ها

مؤلفه‌های استخراج شده بر مبنای اندیشه حضرت آیت الله خامنه‌ای در جداول زیر نمایش داده شده است:

جدول ۴-۱. مؤلفه‌های شناخت درون فردی باورهای توحیدی

مؤلفه‌های شناخت درون فردی باورهای توحیدی				
منبع	گزاره (کد گزاره باز، واحدهای معانی اولیه، مصداق)	کدگذاری بسته (مفاهیم)	زیر مضامین (مقوله)	مضمون اصلی
آیت الله حسینی خامنه‌ای، ۱۳۹۴	هیچکس از نقطه نظر طبیعت انسانی‌اش، با او ارتباط ویژه و اختصاصی ندارد. هیچکس با او خویشاوندی ندارد.	توحید ذاتی (وجوب وجود، واجب الوجود منحصر الله است)	درون فردی	شناخت
همان.	چون آفرینندگان مختلف، دست اندر کار آفرینش و گردش جهان نبوده‌اند، پس، این همه، اجزاء یک مجموعه‌اند، و کل جهان، یک واحد است و دارای یک جهت‌گیری.	توحید در خالقیت	درون فردی	شناخت
همان.	طبیعت و نعمات الهی امانتی در دست انسان است برای بهره‌مندی و یاری گرفتن از آن در راه تکامل و	توحید در	درون	شناخت

مؤلفه‌های شناخت درون فردی باورهای توحیدی				
منبع	گزاره (کد گزاره‌ی باز، واحدهای معانی اولیه، مصداق)	کد گزاره بسته (مفاهیم)	زیر مضامین (مقوله)	مضمون اصلی
	تعالی یعنی اصلی در راهی که برای آن آفریده شده است، صرف آن و بهره‌جویی از آن، در هر جهت دیگر، منحرف کردن آن است از جهت طبیعی‌اش (فساد)	مالکیت	فردی	
همان.	وجود قوانین تکوینی و طبیعی در سراسر این پهنه گیتی، به معنای خودسر بودن جهان نیست بلکه همه اشیاء و عناصر عالم در برابر خدا سربه فرمان و عاجز هستند.	توحید در ربوبیت تکوینی	درون فردی	شناخت
همان.	فقط الله سزاوار پرستش است چون در کار خود به‌طور مطلق، مستقل است؛ یعنی خود را بی چون و چرا در اختیار خداوند قرار دادن و اظهار به اینکه من مال تو هستم یعنی، پذیرش سلطه خدا و قهرراً رد و نفی هر سلطه غیر خدایی است، از هر رنگ و هر نوع و در هر لباس (اسارت فکری و فرهنگی، اسارت اقتصادی، اسارت سیاسی)	توحید در الوهیت و عبادت در گستره عالم تکوین و تشریع، (توحید عملی)	درون فردی	شناخت

مؤلفه‌های شناخت درون فردی باورهای توحیدی

منبع	گزاره (کد گزاره‌ی باز، واحدهای معانی اولیه، مصداق)	کد گزاره بسته (مفاهیم)	زیر مضامین (مقوله)	مضمون اصلی
همان.	تنها آن هستی مطلق و کمال زیبایی مطلق است که شایسته است انسان شیفته و ستایش‌گر و نیایش‌گر او شود، که این والاگرایی، خود مرتبه‌ای از والایی است. و بجز آن ذات متعال، هیچ‌کس و هیچ چیز در رتبی نیست که انسان را بنده و ستایشگر خود سازد و این به معنای تکریم و ارزش دادن به انسان است.	توحید در الوهیت و عبادت (توحید عملی)	درون فردی	شناخت
همان.	قلمرو زندگی و هستی انسان در ذهن و عمل یا اندیشه و واقعیت یکپارچگی و وحدت دارد	توحید در الوهیت و عبادت	درون فردی	شناخت
همان.	همه اتفاقات و مسائل جهان و زندگی انسان بنا بر حکمت و مصلحت خداوند و در جهت کمال هستی و آدمی است؛ هم کمبودها و هم نعمات برای رشد انسان و متناسب با ظرفیت اوست.	باور به حکمت الهی، توحید در صفت ذاتی	درون فردی	شناخت

مؤلفه‌های شناخت درون فردی باورهای توحیدی				
منبع	گزاره (کد گزاره‌ی باز، واحدهای معانی اولیه، مصداق)			مضمون اصلی
همان.	مجموعه جهان، یک سرگردان هرزه پوی نیست. ماشینی است که ساخته و برای مقصودی به کارش انداخته‌اند. می‌توان از چیستایی آن مقصود پرسید. یعنی هدفداری آفرینش و حساب شدگی و انضباط محاسبه شده جهان و وجود معنا و روح در فرد فرد اجزاء آن (زیبا دیدن خلقت)			زیر مضامین (مقوله)
	کد گزاره‌ی بسته (مفاهیم)	باور به حکمت الهی، صفت ذاتی	درون فردی	شناخت

جدول ۴-۲. مؤلفه‌های شناخت بین فردی باورهای توحیدی

مؤلفه‌های شناخت بین فردی باورهای توحیدی				
منبع	گزاره (کد گزاره‌ی باز، واحدهای معانی اولیه، مصداق)			مضمون اصلی
همان.	خدای ملت یا قوم و قبیله خاص نیست، که دیگران را به طفیل آن‌ها و برای آن‌ها و همچون وسیله‌ای برای سروری آن‌ها آفریده باشد و روزی دهد. همگان در برابر او یکسانند.			زیر مضامین (مقوله)
همان.	همه مخلوقات در این سیر واحد تکاملپوی جهان خلقت، (که از یک خالق پدید آمده‌است) کمک کار			توحید ذاتی
				توحید در
	کد گزاره‌ی بسته (مفاهیم)	توحید ذاتی	بین فردی	شناخت

مؤلفه‌های شناخت بین فردی باورهای توحیدی				
منبع	گزاره (کد گزاری باز، واحدهای معانی اولیه، مصداق)	کد گزاری بسته (مفاهیم)	زیر مضامین (مقوله)	مضمون اصلی
	و تکمیل کننده دیگرانند، و هر یک، ابزار لازمی است.	خالقیت		
همان.	انسان‌ها در رابطه با نعیم جهان دارای حق برابر می‌باشند. امکانات و فرصت‌ها به‌طور مساوی در اختیار همگان است، تا از این بساط گسترده، هر کس به قدر نیاز و در شعاع سعی و عمل خود بهره گیرد. در این پهنه بیکرانه، هیچ منطقه اختصاصی و محصور وجود ندارد.	توحید در خالقیت	بین فردی	شناخت
همان.	انسان‌های وابسته به طبقات مختلف اجتماعی، بنده و آفریده خدایان گوناگون نیستند، تا مایه‌های آفرینش آنان نیز متفاوت باشد، و در نتیجه، میان آنان، مرزی غیر قابل عبور وجود داشته باشد.	توحید در خالقیت	بین فردی	شناخت
همان.	در این مجموعه، هر گونه توقف و تباهی و رکود و انحراف در هر یک از این اجزاء، موجب کندی و ناهنجاری و انحراف جهت همه دستگاه است؛ و بدین گونه، پیوندی معنوی و عمیق، همه این ذرات را به یکدیگر متصل می‌سازد	توحید در خالقیت	بین فردی	شناخت
همان.	هر کس دیگری غیر از خدا در عالم، بخواهد دستور بدهد و امر بکند باید با اجازه الله باشد.	توحید در ربوبیت تشریعی	بین فردی	شناخت

مؤلفه‌های شناخت بین فردی باورهای توحیدی				
منبع	گزاره (کد گزاری باز، واحدهای معانی اولیه، مصداق)	کد گزاری بسته (مفاهیم)	زیر مضامین (مقوله)	مضمون اصلی
همان.	هر قانون باید به پشتوانه امضای الهی و اجازه الهی رسمیت پیدا کند.	توحید در ربوبیت تشریعی	بین فردی	شناخت
همان.	فقط اوست که می‌تواند شیوه زندگی و برنامه ارتباطات انسان را که همان خط مشی حرکت وی در این نظام تکوین است، طرح‌ریزی کند و سیستم قانونی زندگی و قواره و نظام اجتماعی او را ترسیم نماید. ویژگی این [انحصار] حق به خدا، نتیجه طبیعی و منطقی آفریدگاری و خداوندی اوست؛ پس، هر گونه دخالتی از سوی دیگران، در تعیین مسیر و خط مشی عملی انسان‌ها، دست‌اندازی به قلمرو خدایی و ادعای الوهیت و موجب شرک است.	توحید در ولایت	بین فردی	شناخت
همان.	حکومت و زمامداری انسان حق ویژه خداست که به وسیله منصوبان خدا، آنان که با معیارها و الگوهای تعیین شده درجهان بینی الهی از همه کس منطبق‌ترند به مرحله تحقق در می‌آید و به وسیله آنان نظام الهی پاسداری و مقررات الهی اجرا می‌گردد.	توحید در ولایت ۳. ۳۲+	بین فردی	شناخت
همان.	چون گوهر و سرشت انسانی، در همه، یکسان حتی با وجود شرایط گوناگون همه انسان‌ها در امکان رشد و تعالی برابرنند.	باور به حکمت الهی	بین فردی	شناخت

مؤلفه‌های شناخت بین فردی باورهای توحیدی

منبع	گزاره (کد گزاری باز، واحدهای معانی اولیه، مصداق)	کد گزاری بسته (مفاهیم)	زیر مضامین (مقوله)	مضمون اصلی
		(صفت ذاتی)		

مؤلفه‌های شناخت درون فردی باورهای شرک آلود و مستکبرانه

مؤلفه‌های شناخت درون فردی باورهای شرک آلود و مستکبرانه

منبع	گزاره (کد گزاری باز، واحدهای معانی اولیه، مصداق)	کد گزاری بسته (مفاهیم)	زیر مضامین (مقوله)	مضمون اصلی
------	--	------------------------	--------------------	------------

مؤلفه‌های شناخت درون فردی باورهای شرک آلود و مستکبرانه				
منبع	گزاره (کد گزاری باز، واحدهای معانی اولیه، مصداق)	کد گزاره بسته (مفاهیم)	زیر مضامین (مقوله)	مضمون اصلی
آیت الله خامنه‌ای، ۱۳۹۴	قانون جهان را از جانب غیر خدا دانستن.	شرک در ربوبیت تشریعی (توحید افعالی)	درون فردی	شناخت
همان.	اصل زیربنای رفتاری، با خواست دل است (لذت طلب و هواخواه).	شرک در الوهیت و عبادت		
همان.	تحلیل سودانگارانه و مادی، باور به اینکه قدرت فقط برای کسب سود مادی و دفع ضرر آن است و عدم باور به اینکه اهل ایمان قدرت را برای منافع خودشان به کار نمی‌برند.	شرک در ربوبیت		

مؤلفه‌های شناخت درون فردی باورهای شرک آلود و مستکبرانه

منبع	گزاره (کد گزاری باز، واحدهای معانی اولیه، مصداق)	کد گزاری بسته (مفاهیم)	زیر مضامین (مقوله)	مضمون اصلی
		تشریعی		

بحث

با توجه به بررسی اندیشه توحیدی آیت الله خامنه‌ای در تعدادی از تألیفات ایشان، مضمون اصلی شناخت و دو زیر مضمون شناخت فردی و شناخت بین فردی از مؤلفه‌های باور توحیدی استخراج شد که در ادامه مضامین استخراج شده، تبیین می‌گردد.

شناخت

در حوزه روان‌شناسی، از فرایندهای ذهنی با عنوان شناخت یاد می‌شود. از متغیرهای شناخت می‌توان به توجه، حافظه، معنی، استدلال و فکر (باور منطقی یا افکار خودکار) نام برد (آیری و همکاران، ۲۰۱۹). کارکردهای شناختی همان فرایندهای ادراک و تفکر هستند که همه نقش بسزایی در مهارت افراد، برای تفسیر موقعیت‌های تازه و مسائل جدید دارند. از این رو، در استخراج مؤلفه‌های اصلی باور توحیدی، شناخت به عنوان یکی از مضامین اصلی محسوب می‌شود که آگاهی و چگونگی نظام فکری و معرفتی در حوزه این باور را، بیان می‌کند. این یافته مطابق با نظر وون، هوگل (۱۹۰۸) به نقل از ولف (۱۹۹۱) است که سه جزء مهم سنتی، عقلانی- شعوری و ارادی را، در باورها و رفتار دینی تعریف می‌کند (خدایاری فرد و دیگران، ۱۳۸۸). یافته‌ها بیان می‌دارد که سنگ بنای اعتقاد و باور صحیح افراد در ابتدای امر، شکل‌گیری شناخت صحیح و آگاهی می‌باشد.

در زمینه باورهای توحیدی این مهم، از دو منظر تعریف می‌گردد؛ یک) شناخت حضوری که بر مبنای فطرت خداجوی هر انسان تعریف می‌شود و دو) شناخت حصولی که از طریق کسب آگاهی و علم‌آموزی صورت می‌گیرد. پس هر انسان بر اساس فطرت، دارای گوهر ناب شناخت حضوری به پروردگار عالم است و مستعد حرکت بر مبنای باور خداجوی و خداخواه می‌باشد تا به یکپارچگی وجود و تعالی خود دست یابد. بنابر نظر هالیگان و کانرز (۲۰۱۵)، نظریه ناهماهنگی شناختی نیز نشان می‌دهد انسان‌ها به شدت مستعد جستجوی سازگاری بین باورهای خود هستند و از طرفی، باورهایی که به‌طور مشترک تقویت‌کننده یکدیگر باشند، منسجم شده و مفهوم سازگاری را به طیف وسیع‌تری از شناخت‌ها، از جمله آن‌هایی که در ادراک و تصمیم‌گیری دخیل هستند، گسترش می‌دهند. بنابراین بنابر نظر روان‌شناسان شناختی، دانش و آگاهی، صرفاً داشتن اطلاعات به روش معمولی نیست و سنجش سازه‌های شناختی تنها به اطلاعات و مهارت‌های پایه نمی‌پردازد؛ بلکه آن‌ها را به عنوان منابعی برای فعالیت‌های با معناتر و توانایی‌های عالی‌تر ذهن، تلقی می‌کنند. دانستن به معنای ترکیب دانش، مهارت‌ها و رویه‌ها، به گونه‌ای است که برای تفسیر موقعیت‌های تازه و حل مسائل جدید مفید واقع شود (شریفی و پاشا شریفی، ۱۳۹۹).

زیر مضامین (فردی، بین فردی)

در کشف مؤلفه‌های باورهای توحیدی براساس اندیشه حضرت آیت الله خامنه‌ای، دو زیرمضمون شناخت فردی، شناخت بین فردی، استخراج گردید که هر کدام باور را در حوزه فردی و اجتماعی مورد بررسی قرار می‌دهند. نتایج همسو با نظر جوادی آملی (۱۳۹۸) است. آذربایجانی (۱۳۸۲) نیز، پرسش‌نامه ۷۰ سؤالی جهت‌گیری مذهبی با تکیه بر اسلام را با ۱۰ مقوله رابطه انسان و دین، انسان و خدا، انسان و آخرت، اولیای دین، اخلاق فردی، روابط اجتماعی، معیشت، خانواده، ابعاد جسمی، انسان و طبیعت، تهیه کرد آذربایجانی و موسوی اصل (۱۳۹۸). در کل باید بیان داشت که جریان زندگی انسان، منهای ارتباط با دیگر انسان‌ها، خدا، خود و محیط زیست، قابل تصور نیست؛ زندگی و حیات وی در سایه این ارتباطات صورت می‌گیرد و از اثرگذاری این ارتباط‌ها در همه حوزه‌های جسمی و روانی وی، نمی‌توان غافل شد.

مضامین شناختی

از آنجا که دین به عنوان راهنمای زندگی بشری از طرف خالق یکتا بر انسان نازل شده‌است، لاجرم قوانین و دستورات آن باید به صورت کلی، به زندگی انسان و روابط او نظر داشته باشند. نبود دستورالعمل در ابعاد زندگی اعم از فرهنگی، اقتصادی، سیاسی، فردی، اجتماعی، تربیتی و نظام معرفتی به معنای نقص در صفات خالق انسان و فرستاده دین است؛ صفاتی همچون علم، قدرت، حکمت، جود، رحمت و عدالت؛ چنین دیدگاهی در نگاه یک موحد امکان ندارد، به این دلیل که ضعف اعتقاد و یا عدم باور به توحید را نشان داده و موجب خروج او از جمله موحدین می‌شود.

مؤلفه‌های شناخت باورهای توحیدی و باورهای شرک‌آلود و مستکبرانه بیان می‌کند که اعتقاد به توحید همه حوزه‌های فردی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی را در نگاه و منظر فرد موحد پوشش داده و یک بسته‌ی شناخت صحیح و جامعی را برای فرد موحد ارائه می‌نماید تا او را از سردرگمی نجات دهد و به یکپارچگی برساند. به روایتی دیگر، شناخت عمیق و همه‌جانبه‌نگر تکلیف موحد را در همه مسائل و ابعاد آن، روشن ساخته و شاه‌راه اصلی را به دست او می‌سپارد که نه تنها سلامت زندگی فردی و اجتماعی‌اش را تضمین می‌کند، بلکه افق دید را گسترش داده و تمدن‌سازی را در پیش نگاه وی پدید می‌آورد.

این جهان‌بینی، از ورود به بیراهه‌هایی همچون اسلام داعشی که بر مبنای افکار وهابی و تکفیری است، عرفان‌های ساختگی همچون عرفان حلقه و فرقه‌های ضاله جلوگیری می‌کند و خلأ معنوی انسان را از طریق صحیح و مطابق با فطرتش تأمین می‌نماید. همچنین کوتاه‌نگری‌ها در مورد عدم وجود اصول دینی پیرامون علوم انسانی، همچون روان‌شناسی، علوم سیاسی، اقتصاد و جامعه‌شناسی در منابع دینی و روایی را برکنار می‌زند. امام باقر، علیه السلام در

حدیثی از پیامبر اکرم، صلی الله علیه و آله وسلم می‌فرمایند: «ای مردم، چیزی نیست که به بهشت نزدیکتان سازد و از جهنم دورتان کند، مگر آنکه شما را به آن امر کردم».^{۱۲}

در تبیین چگونگی تأثیر وحی در شکوفایی علوم انسانی باید گفت که «عقل و وحی در طول یکدیگرند نه در عرض همدیگر، به این معنا که عقل برهانی گرچه در شناخت اصل معارف فی الجمله کافی بلکه کامل است، ولی وحی الهی در شناساندن همه معارف جهان هستی لازم و اکمل از عقل برهانی است، از این جهت آنچه را عقل مبرهن می‌فهمد، وحی آسمانی تأییدش می‌کند و آنچه را نمی‌فهمد و به آن دسترسی ندارد، وحی آسمانی او را توجیه می‌نماید و دفینه‌های علمی او را با پژوهش و استنباط آشکار می‌سازد و معارفی را که برای او بالقوه حاصل است به فعلیت می‌آورد و حقایقی را که برای او به‌طور تیره و کم‌رنگ معلوم است، به‌طور صریح و روشن تبیین می‌کند. خلاصه ضعف او را جبران و کمبود او را تأمین می‌نماید. چنانچه حضرت علی (علیه السلام) در مورد سهم انبیاء نسبت به تعالیم انسانی می‌فرمایند: «و عقل‌های پنهان شده را (که در زیر غبار کفر پوشیده و بر اثر تاریکی ضلالت و گمراهی مسدود گردیده) بیرون آورده به کار اندازد و آیات قرآن را به ایشان نشان دهند».^{۱۳} بنابراین اثر عقل برهانی در پرتو وحی الهی ظهور خواهد کرد و با تغذیه دستورهای آسمانی نمو می‌کند و در شعاع آن روشن می‌گردد» (جواد آملی، ۱۳۸۶، ص. ۱۲۷).

مضامین اجتماعی باورهای توحیدی در حوزه شناخت، بیان می‌دارد که دین مبین اسلام، قانون‌گذاری و اداره جامعه اسلامی را به اذن خدا و فرستاده او صحیح می‌داند، اما در مقابل «استعمارگران به نظر ما آوردند که اسلام حکومتی ندارد، تشکیلات حکومتی ندارد، بر فرض که احکامی داشته باشد، مجری ندارد و خلاصه اسلام فقط قانون‌گذار است» (موسوی خمینی، ۱۳۹۲، ص. ۲۸).

این مسئله به گونه‌ای است که از جهات عقلی، الف) انسان موجودی اجتماعی است ب) اجتماع نیازمند قانون است ج) این قانون نیز مجری نیاز دارد د) تشکیل حکومت و تعیین مسئول و مجری خاص عصر حضور نیست، بلکه جمیع اعصار و دوران غیبت را نیز در بر می‌گیرد و دلیل عقلی نیز، تخصیص بردار نیست. بر این مبنا، برای ریاست و زمامداری و اداره امور دینی و دنیوی امت اسلام در سرزمین اسلامی و بر اساس حاکمیت خداوند در جهان، ولایت فقیه به اثبات می‌رسد. بحث ولایت فقیه از مسائل مستحدثه فقهی نیست، بلکه پیشینه تاریخی آن به زمان حضور و اوایل غیبت می‌رسد و فقهای بنام قرن چهارم نظیر کلینی و شیخ صدوق، قرن پنجم مانند شیخ مفید و طوسی، قرن

^{۱۲}. «ما من شیء یقربکم الی الجنه و یباعدکم من النار الا و قد امرتکم به»

^{۱۳}. «ویشیروا لهم دفائن العقول و یروهم آیات المقدره.....»

ششم همچون ابن ادریس حلی، قرن هفتم نظیر محقق حلی و قرن‌های بعدی نظیر نراقی و صاحب جواهر و دیگر علما، همه درباره ولایت فقیه بحث نموده‌اند (فتحعلی، ۱۳۹۰).

نکته کلیدی و حائز اهمیت که شاید مورد غفلت واقع می‌گردد و کمتر به آن پرداخته می‌شود، توجه به این اصل زیربنایی است که ملاک در دین‌داری توحیدی (آنچه سلامت روان فرد را تضمین می‌کند و سعادت را برایش در دو دنیا رقم می‌زند)، تنها قوی شدن روح انسان نیست، زیرا آن شخصی هم که قادر به انجام اعمال خبیث است، صاحب روح قوی است که می‌تواند دست به رفتارهای شنیع و پستی زده که یک انسان عادی را توان انجامش نیست و از عهده‌اش برنمی‌آید، اما قوت روح او در جهت خبثت به یاری وی آمده، حتی ممکن است سرانجام، عاقبت امر سینه به سینه امام معصوم ایستاده و شقاوت ابدی را برای خود رقم زند؛ واقعه عاشورا شاهدی عظیمی است بر این مدعا. با وجود اهمیت تمام اعمال عبادی از جمله نماز، روزه، حج و دیگر عبادات، شاخص دین‌داری و قطب نمای مسیر سعادت انسان، امام اوست؛ همان فردی که به عنوان پیشوا قرار است رهرو او بود و در مسیر و معیتش قرار گرفت. بنابراین اعمال عبادی صرف، دلیل بر حقانیت انسان نمی‌باشد بلکه، قطب نمای سعادت انسان و سلامت روح و روان او بسته به این نکته است که چه پیشوایی را برای خود انتخاب می‌نماید.

خداوند متعال در سوره اسراء می‌فرماید: «يَوْمَ نَدْعُوا كُلَّ اُنَاسٍ بِاِمَامِهِمْ فَمَنْ اُوْتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ فَأُولَئِكَ يَقْرَءُونَ كِتَابَهُمْ وَلَا يُظْلَمُونَ فَتِيلًا»؛ (اسراء، آیه ۷۱). «روزی که هر گروهی را به توسط امامشان می‌خوانیم. کسانی که نامه عملشان به دست راستشان داده شود، آن را با [شادی و سرور] می‌خوانند و به قدر رشته شکاف هسته خرمایی به آنان ستم نمی‌شود.» مفاد آیه این است که از هر کس در روز قیامت، از امام به حق سؤال می‌شود، اگر معترف و معتقد به آن بوده رستگار خواهد شد، و نامه عملش را به دست راست او می‌دهند. لذا باید در هر زمانی امامی واجب‌الاطاعه وجود داشته باشد، امامی که بدوغن معرفت و متابعت از او فلاح و رستگاری هرگز در قیامت برای انسان نخواهد بود.^{۱۴}

براین مبنا روشن می‌شود که در حوزه شناختی فرد موحد، انسانی ولایت‌مدار و متوکل است که در همه جهات خود را تحت سیطره الهی دانسته و به قوانین الهی به مقتضای هر موقعیت، جامه عمل می‌پوشاند. از این منظر بحث ضرورت تقلید از فقهای جامع شرایط در جهت احکام فقهی و عملی انسان و ازسویی بحث تبعیت از ولی فقیه در جهت حاکمیت شرعی و اسلامی در زمان غیبت امام معصوم، به اثبات می‌رسد.

^{۱۴}. برگرفته از سایت <https://noorsoft.org/> مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی.

کتابنامه

- قرآن کریم. ترجمه مهدی الهی قمشه‌ای.
- ۱. آذربایجانی، م.، و موسوی اصل، م. (۱۳۹۸). روان‌شناسی دین. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
- ۲. بختیاروند. ع. (۱۳۹۳). آثار اعتقاد به صفات کمالی خداوند و توحید افعالی در سبک زندگی براساس آثار استاد جوادی آملی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. رشته فلسفه و کلام اسلامی. دانشکده فلسفه و اخلاق. دانشگاه باقرالعلوم (علیه السلام) قم.
- ۳. پاشا شریفی، ح. شریفی، ن. (۱۳۹۹). اصول روانسنجی و روان‌آزمایی. تهران: انتشارات رشد.
- ۴. جوادی آملی، ع. ا. (۱۳۸۷)، ولایت فقیه، قم: اسراء
- ۵. جوادی آملی، ع. ا. (۱۳۸۶). اسلام و محیط زیست. قم: انتشارات اسراء.
- ۶. جوادی آملی، ع. ا. (۱۳۹۸). مفاتیح الحیات. قم: انتشارات اسراء.
- ۷. جوادی آملی، ع. ا. (۱۳۹۹). حیات حقیقی انسان در قرآن. قم: انتشارات اسراء.
- ۸. حسینی خامنه‌ای، ع. (۱۳۹۲). طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن. قم: انتشارات مؤسسه فرهنگی هنری ایمان جهادی.
- ۹. حسینی خامنه‌ای، ع. (۱۳۹۴). روح توحید نفی عودیت غیر خدا. قم: انتشارات مؤسسه فرهنگی هنری ایمان جهادی.
- ۱۰. حسینی خامنه‌ای، ع. (۱۳۹۶). مجموعه بیانات در مورد ولایت فقیه. تهران: انتشارات انقلاب اسلامی.
- ۱۱. خدایاری فرد، م.، رحیمی نژاد، ع.، غباری بناب، ب.، شکوهی یکتا، م.، فقیهی، ع. ن.، آذربایجانی، م.، هومن، ح. ع.، منطقی، م.، پاک نژاد، م.، سراج زاده، ح.، فاطمی، م.، و اکبری زردخانه، س. (۱۳۸۸). گزارش نهایی طرح پژوهشی آماده‌سازی مقیاس دین‌داری و ارزیابی سطوح دین‌داری اقشار مختلف جامعه ایران (مراکز استان‌ها). مؤسسه روان‌شناسی و علوم تربیتی. دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران.
- ۱۲. سالاری فرد، م.، ر.، شجاعی، م. ص.، موسوی اصل، م.، و دولتخواه، م. (۱۳۹۹). بهداشت روانی با نگرش به منابع اسلامی. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- ۱۳. شیخانی، ع. ب.، اسحاقی، ح. (۱۳۹۴). سریر سخن، اصول دین برای همه. قم: نشر هاجر.

۱۴. صدر، ک. (۱۳۹۱). *تمدن نوین اسلامی*. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۱۵. طباطبایی، م. ح. (۱۳۹۰ق)، *المیزان*، بیروت: اعلمی
۱۶. فتحعلی، م. (۱۳۹۰). *مبانی اندیشه اسلامی: درآمدی بر نظام ارزشی و سیاسی اسلام*، (ج. ۴). قم: مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی (ره).
۱۷. قاسمی، ح.، ادیب، ف.، اخگری، م.، آذربایجانی، م. ع.، احمدی آملی، خ.، اسماعیلیان، غ. ر.، آل کجباف، ح.، امینی، م. ت.، ایزدپرست، ل.، پرهیزگار، م. م.، تقی زاده، ا.، جعفری گهر، م.، حاجی زین العابدینی، م.، حسینی، م. ح.، خسرویگی، ه.، خلیلی، م.، درودگریان، ف.، درویشی سلوکلابی، د. . . نیری، ش. (۱۴۰۰). *مرجع پژوهش*. تهران: انتشارات اندیشه آرا.
۱۸. قاسمی، م. (۱۳۹۶). *تأثیر ایمان توحیدی بر اخلاق با بازخوانی منظومه فکری علامه طباطبائی*. رساله دکترا. مدرسی اخلاق اسلامی. دانشگاه معارف اسلامی قم.
۱۹. مصباح یزدی، م. ت. (۱۳۹۰). *خدشناسی در قرآن*. قم: انتشارات مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی (ره).
۲۰. مصباح یزدی، م. ت. (۱۳۸۵)، *آموزش عقاید*، قم: مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی
۲۱. مطهری، م. (۱۳۸۹). *مقدمه‌ای بر جهان بینی اسلامی*. قم: انتشارات صدرا.
۲۲. مطهری، م. (۱۳۵۷). *پیرامون جمهوری اسلامی*. قم: انتشارات صدرا.
۲۳. موسوی اصل، س. م.، آذربایجانی، م.، عزیززاده، م.، جهانگیرزاده، م. ر.، و تبیک، م. ت. (۱۳۹۵). *روان-شناسی اخلاق*. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۲۴. موسوی خمینی، ر. ا. (۱۳۹۲). *ولایت فقیه: حکومت اسلامی امام خمینی*. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
۲۵. موسوی خمینی، ر. ا. (۱۳۹۴). *چهل حدیث*. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).

26. Connors, M. H., & Halligan, P. W. (2015). A cognitive account of belief: a tentative road map. *Frontiers in psychology*, 5, 1588.
27. Flannelly, K. J. (2020). Critical assessments of evolutionary threat assessment systems theory, religious beliefs, and mental health: a response to commentators. *Religion, Brain & Behavior*, 10(2), 206-216.
28. Testoni, I., Visintin, E. P., Capozza, D., Carlucci, M. C., & Shams, M. (2016). The implicit image of God: God as reality and psychological well-being. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 55(1), 174-184.

29. Park, C. L. (2017). Religious cognitions and well-being: A meaning perspective. In *The happy mind: Cognitive contributions to well-being* (pp. 443-458). Springer, Cham